



Göç ve Tarihyazımı: Osmanlı Göç Literatüründe Göçmenlerin Değişen Konumu

Fatma TORUN BİLGİÇ*

orcid/0000-0002-2599-270X

Öz: On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunu nicelik ve nitelik olarak etkileyen en önemli olgu göç oldu. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren kitlesel hale dönüşen bu göçler imparatorluğun idari, askeri, siyasi ve iktisadi olarak dönüşümler yaşadığı ve merkezileşme alanında önemli düzenlemelerin gerçekleştiği dönemle eş zamanlı gerçekleşti. Bu durum göçmenlere yönelik düzenlemeleri merkezileştirici politikaların bir parçası yaptı. İmparatorluk merkezi 1860 tarihinde Muhacirin Komisyonunu kurarak göç ve göçmen meselesini önceki yüzyılların aksine merkezi düzeyde ele almaya başladı. Öte yandan nüfusun kontrol edilmesi ve okunaklı kılınması çerçevesinde şekillenen dönemin nüfus siyaseti, coğrafi hareketliliği sınırlayan düzenlemeleri önelemekteydi. Bu bağlamda göçebe ve yarı-göçebe grupların yanı sıra imparatorluk sınırları içinde önemli bir hareketli nüfus olan göçmenler, imparatorluk merkezinin askeri, siyasi, güvenlik ve ekonomik kaygılarıyla şekillenen iskân politikası çerçevesinde imparatorluk topraklarına yerleştirildi. İmparatorluğun hareketli gruplarının yerleşimine ilişkin tarih yazımında, yerleşim politikalarının uygulamasında imparatorluk merkezi başat aktör olarak değerlendirilmektedir. Ancak son dönemde on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun hareketli nüfusunun önemli bileşenlerinden olan göçebe ve göçmen grupların yerleşimini konu alan çalışmalarda, literatürde yaygın olarak kabul gören imparatorluk merkezini temel belirleyici aktör olarak ele alan iskân anlatısı sorunsallaştırılmaktadır. Bu çalışmada imparatorluğun uyguladığı göçmen yerleşim politikasında göçmenlerin failliğine odaklanan çalışmaların bir değerlendirilmesi sunularak on dokuzuncu yüzyıldaki göç yönetiminin farklı aktörler üzerinden değerlendiren bu çalışmaların Osmanlı göç yönetimini anlamlandırmamızda yeni olanaklar sunduğu belirtilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarihyazımı, Göç İdaresi, Göçmen, Göçer, İskân

* Ar. Gör., Ankara HBV Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi ABD, fatma.torun@hbv.edu.tr

Migration and Historiography: Changing Position of Immigrants in the Ottoman Migration Literature

Abstract: In the 19th century, the most important phenomenon affecting the population of the Ottoman Empire, both quantitatively and qualitatively, was migration. Massive migration since the second half of the century, took place simultaneously with the period when the empire underwent administrative, military, political and economic transformations and important arrangements were made in the field of centralization. This made the arrangements for immigrants a part of centralizing policies. By establishing the Immigrant Commission (Muhacirin Komisyonu) in 1860, the imperial center started to deal with migration and immigrant issues at a central level, unlike previous centuries. On the other hand, the population policy of the period, which was shaped within the framework of controlling the population and making it legible, prioritized the regulations that limited geographical mobility. In this context, immigrants, an important mobile population within the borders of the empire, as well as nomadic and semi-nomadic groups, were settled in the imperial lands within the framework of the settlement policy shaped by the military, political, security and economic concerns of the imperial center. In the historiography of the settlement of the mobile groups in the empire, the imperial center is considered as the leading actor in the implementation of settlement policies. However, in recent studies on the settlement of nomadic and immigrant groups, which were important components of the active population of the Ottoman Empire in the 19th century, the narrative of settlement which considers empire center as the main determining actor and that is widely accepted by the literature has been problematized, In this study, an evaluation of the studies focusing on the agency of immigrants in the immigrant settlement policy implemented by the empire is presented and it is stated that these studies, which evaluate the migration management in the 19th century through different actors, offer new opportunities for us to make sense of the Ottoman migration management.

Keywords: Historiography, Migration Administration, Immigrants, Nomads, Settlement Policy

Extended Summary

The 19th century was a century of dramatic population growth in the Ottoman Empire compared to previous centuries. Although the improvement of conditions such as health, hygiene, transportation and security were effective in population growth, the main cause was the mass migrations experienced in this period. Since the second half of the 19th century, the imperial lands became the destination for mass migrations that started with the Crimean War (1853-1856) and occurred after the Ottoman-Russian War of 1877-1878 and the Balkan Wars of 1912-1913. This century of migration was also the century when the empire underwent administrative, military, political and economic transformations and the center of the empire began to implement centralizing regulations. The centralizing regulations put in place by the imperial center also affected the population policy of the empire. The evaluation of the population as an important

resource for taxation, agricultural economy and the military paved the way for the implementation of regulations regarding population control and restriction of geographical mobility. The simultaneous occurrence of mass migrations with these regulations regarding the population policy of the empire made the policies towards immigrants a part of the population policy and centralizing policies implemented by the empire. The issue of migration and immigrants, which was previously handled at the local level, started to be handled at the central level with the establishment of the Immigrant Commission on January 5, 1860. This first step in the institutional field was also an important indicator of the empire's policy change regarding migration and immigration. The commission was responsible for many issues such as finding suitable land for settlement, transporting the immigrants to the areas to be settled, housing, providing seeds and animal support for agriculture and livestock to the immigrants. Immigrants, one of the active groups that occupied the imperial center intensely until the 19th century and the beginning of the twentieth century, were settled in the imperial lands within the framework of the settlement policy shaped by the military, political, security and economic concerns of the imperial center.

The historiography of the Ottoman Empire regarding the resettlement of mobile groups considers the imperial center as the sole actor in the implementation of this settlement policy. The understanding of the Tanzimat Period in the literature is effective in the development of such a historiography. With the Tanzimat Period characterized by the centralization process, the center of the empire is considered as a conscious actor which dominated the society and follows planned policies. However, in recent studies on the settlement of nomadic and immigrant groups, which were important components of the active population of the Ottoman Empire in the 19th century, the narrative of settlement, which is widely accepted in the literature, which considers the imperial center as the main determining actor, has been problematized. Immigrants negotiated settlement areas with the center by sending petition to the center and using various personal ties against the decisions taken by the center, effectively using the privileges offered by the regulations such as the Immigrant Code of 1857 and the Land Code of 1858, their relations with other groups in the region where they were settled, and the political and diplomatic relations between the empires. The effective use of the facilities allowed the immigrants to be included in the migration management and resettlement policy shaped by the imperial center. In this context, it is stated that the imperial center was not the only actor in the settlement policies developed in the 19th century, on the contrary, the subjects exposed to the resettlement policy played an active role in the shaping of migration management and settlement policies as much as the policy makers. In this article, an evaluation of the studies focusing on the agency of immigrants in the immigration settlement policy implemented by the empire is presented and it is stated that these studies, which evaluate the migration management in the 19th century through an analysis of different actors, offer new opportunities to make sense of the Ottoman migration management.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun on dokuzuncu yüzyıldaki nüfus artışında sağlık, hijyen, ulaşım, güvenlik gibi koşullarının iyileştirilmesi etkili olsa da bu artışta en büyük pay bu dönemde yaşanan kitlesel göçlere aitti. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu Kırım Savaşı (1853-1856) ile başlayan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve 1912-1913 Balkan Savaşları sonrasında da devam eden kitlesel göçlere sahne oldu. İmparatorluk topraklarına kitlesel göçlerin yaşandığı bu yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun da idari, askeri, siyasi ve iktisadi olarak dönüşümler yaşadığı bir yüzyıldı. İmparatorluk merkezinin merkezileştirici düzenlemeleri uygulamaya başlaması imparatorluğun nüfus siyasetini de etkiledi. Nüfusun vergilendirme, tarımsal ekonomi ve askeriye için bir kaynak olarak değerlendirilmesi, nüfusun kontrolünü ve coğrafi hareketliliğinin kısıtlanmasına ilişkin düzenlemelerin uygulanmasına zemin hazırladı. Kitlesel göçlerin imparatorluğun nüfus siyasetine ilişkin uygulamaya konulan bu düzenlemelerle eş zamanlı gerçekleşmesi göçmenlere yönelik politikaları imparatorluğun uygulamakta olduğu nüfus siyasetinin ve merkezileştirici politikaların bir parçası yaptı. Bu bağlamda 5 Ocak 1860 tarihinde Muhacirin Komisyonu kuruldu. Kurumsal anlamdaki bu ilk adım imparatorluğun göç ve göçmen meselesine ilişkin politika değişikliğinin önemli bir göstergesiydi. Göçmen meselesinin merkezi olarak ele alınması, göçmenleri de imparatorluğun diğer hareketli nüfusu gibi imparatorluğun merkezileşme politikalarının odağına yerleştirdi. Nüfusun iktisadi ve askeri gücün temel ögesi olarak değerlendirildiği bu dönemde nüfusun imparatorluk merkezi tarafından kontrol edilmesi ve okunaklı kılınması temel amaçlardandı. Tanzimat dönemi ile hareketli nüfusa karşı daha katı önlemler alan imparatorluk merkezi, bu bağlamda imparatorluğun kuruluş yıllarından itibaren hareketliliği desteklenen göçebe ve yarı göçebe grupları yerleşikleştirme yönünde önemli adımlar attı. Öte yandan mevsimlik işçiler, bekar erkekler gibi hareketli nüfus da iç pasaport uygulamalarıyla denetim altında tutuldu. İmparatorluğun tarımsal üretimi artırma ve güvenlik kaygılarıyla şekillenen nüfus siyaseti, 19. yüzyılın ikinci yarısında kitlesel göçlerle Osmanlı topraklarına gelen göçmenlere yönelik olarak da varlığını sürdürdü. Osmanlı İmparatorluğu'na gelen göçmenler siyasi, iktisadi, güvenlik ve askeri kaygılarla şekillenen iskân politikası çerçevesinde imparatorluk topraklarında yerleştirildi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun hareketli grupları yeniden yerleştirmeye ilişkin tarihyazımı imparatorluk merkezini bu yerleşim politikasının uygulanmasında başat aktör olarak ele almaktadır. Böyle bir tarih yazımının gelişmesinde Tanzimat döneminin literatürdeki kavranışı etkili olmaktadır. Merkezileşme süreciyle karakterize edilen Tanzimat dönemi ile birlikte imparatorluk merkezi topluma egemen olan ve planlı politikalar izleyen bilinçli bir eyleyen olarak değerlendirilir. Ancak son dönemde hem göçebe gruplar hem de göçmen yerleşimine ilişkin

yapılan çalışmalarda, literatürde yaygın olarak kabul gören ve imparatorluk merkezini başat aktör olarak değerlendiren iskân anlatısı sorunsallaştırılmaktadır. Bu çalışmalarda on dokuzuncu yüzyılda geliştirilen yerleşim politikalarında imparatorluk merkezinin tek aktör olmadığı aksine iskân politikasına maruz kalan öznelerin de en az politika yapıcılar kadar bu politika ve göç yönetimi sürecinin şekillenmesinde aktif rol oynadığı vurgulanmaktadır. Bu çalışmada öncelikle imparatorluğun uyguladığı göçmen yerleşim politikasında göçmenlerin failliğine odaklanan çalışmaların bir değerlendirmesi sunulmuş, ardından imparatorluk merkezi ve göçmenlerin göç yönetimi ve yerleşim politikasında müşterek failliğine dikkat çekilmiştir.

On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlısında Nüfus, Göç ve Coğrafi Hareketliliğin Kontrolü

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve genişleme dönemlerinde nüfusun hareketliliği imparatorluk merkezi tarafından desteklenen bir durumdu. İmparatorluk merkezi gaza düşüncesinin gereği olarak boş toprakları şenlendirmek, sınır bölgelerinde güvenlik ve düzeni tesis etmek ve en nihayetinde Hristiyan topraklarına doğru genişleme amacıyla gerçekleşecek coğrafi hareketliliği bizzat desteklemekteydi. Bu dönemde göçebeler gibi hareketli nüfuslar desteklenerek bu bölgelerin kolonizasyonu sağlanmaya çalışılıyordu (Barkan, 1952). İmparatorluğun erken dönemlerinde göçebeler gibi hareketli nüfusların yaşam biçimi imparatorluk merkezi tarafından negatif bir form olarak algılanmamaktaydı çünkü imparatorluğun göçebeler ve bağlantısız erkekler gibi hareketli nüfuslara dayanması köylü ekonomisinin aksatılmamasına ve çok sayıda askerin seferber edilmesine imkan sağlıyordu. Ayrıca göçebelerin taşımacılığın temel araçları üzerindeki tekelleri, bu hareketli nüfusu sivil ve askeri taşımacılığın ayrılmaz bir parçası yaptı (Kasaba, 2012: 42-43). Ancak hareketli nüfuslara dair imparatorluğun pozitif algısı sonraki yüzyıllarda değişmeye başladı. On dokuzuncu yüzyılda merkezi idarenin kurulmasıyla hareketli nüfusların yerleşikleştirilmesi gerektiği düşüncesi hakim oldu. Yerleşikleştirme çabasındaki temel amaç zorunlu askerlik, vergilendirme gibi işlevlerin uygun bir şekilde yapılabilmesi için nüfusun merkez tarafından düzenlenip okunaklı hale getirilmesi gerektiğiydi. Scott'a göre modern öncesi dönemlerde imparatorluklar kısmen kördü; tebaası, servetleri, toprakları ve mahsulleri, yerleri, kimlikleri hakkında çok az şey biliyor ve bu bilgisini de nüfus sayımlarından ziyade yerel eşraftan sağlıyordu. Bu durum merkezi idarelerin hakim olduğu dönemde geçerliliğini yitirdi, nüfusun bilgisine sahip olmak için imparatorluklar arazisini ve tebaasını ayrıntılı bir şekilde haritalandırmaya başladı (Scott, 2008:14-15). Osmanlı İmparatorluğu da on dokuzuncu yüzyılın ilk yıllarından itibaren nüfus sayımları¹, tapu ve kadastro

¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda modern anlamda ilk nüfus sayımı 1831 yılında gerçekleşmiştir. Bu nüfus sayımını 1844, 1866, 1885 ve 1907 nüfus sayımları takip etti. İlk iki sayımın temel amacı vergilendirme ve askere alınacak kişilerin belirlenmesiydi; bundan dolayı toplumun bir kısmını (başta kadınlar olmak üzere

işlemleriyle imparatorluk nüfusu ve sınırlarına dair bilgi elde etmeye başladı. İhtisap Nezareti, Muhtarlık Teşkilatı, Ceride Nezareti, Defter Nazırlığının oluşturulması ile nüfusa dair bilgi elde etmek için ilk kurumsallaşma adımları atıldı. Bu dönem aynı zamanda hareketli gruplara dair önlemlerin alınmaya başlandığı dönemdi. Osmanlı İmparatorluğu özellikle III. Selim döneminden itibaren hareketli grupları kontrol etmek için bir dizi uygulamayı hayata geçirmeye başladı. Seyyahlar ve iç göçmenler gibi hareketli gruplar kentlerin düzenini bozucu unsurlar olarak değerlendirildi ve bu grupların dolaşımı belli izinlere tabi tutuldu (Başaran, 2006). Hareketin kontrolüne ilişkin hazırlanan düzenlemelerin etkinliği ve kapsamı Tanzimat döneminden itibaren daha da artırıldı. İmparatorluk içinde iç seyahati düzenleyen Men-i Mürur Nizamnamesi ile yurt dışı seyahatini düzenleyen Pasaport Odası Nizamnamesi II. Abdülhamid döneminde yeniden düzenlendi ve bu dönemde yürürlüğe giren Sicil-i Nüfus Nizamnamesi ile nüfus tezkeresine dair kurallar daha da katılaştı. Tehlike unsuru olacak gruplar çeşitlendi; göçmenler, serseriler, bekarlar, anarşistler ve mevsimlik işçiler de dahil olmak üzere pek çok unsur imparatorluk merkezi tarafından tehlikeli unsurlar olarak değerlendirildi ve hareket kısıtlamalarına maruz bırakıldı (Herzog, 2011; Yılmaz, 2014).²

On dokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyılın başına kadar imparatorluk merkezini yoğun şekilde meşgul eden en önemli iki hareketli grup konar-göçer ve göçmen grupları oldu.³ İmparatorluk genişleme döneminden sonra özellikle on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren konar-göçer toplulukları yerleşikleştirmeye ve bu grupları toprağa bağlayarak ekili arazi miktarını artırmaya çalıştı. Osmanlı yetkilileri önceki yüzyılların aksine bu dönemde göçebeliliği ortadan kaldırılması gereken bir yapı olarak gördü. Göçebe toplulukların hareketlilik hali imparatorluğun nüfusu kontrol etme, vergilendirme ve askere alma politikalarının işlemesini engelliyor ve merkezi bir idarenin kurulmasını imkansız kılıyordu. Bundan dolayı bu grupların yerleşik hayata

toplumun nüfusunun belirli kesimlerini) dışarıda bırakmıştır. Dolayısıyla bu sayımlar Osmanlı nüfusuna dair yeterli bilgiyi sunmakta yetersiz kalmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda modern devletin nüfus sayım pratiğine benzer ilk nüfus sayımı 1866 yılında gerçekleşti. Bu sayımda kullanılan metot ve pratiklerin modern devletin nüfusun bilgisine ulaşma yöntemleriyle benzerlikler taşıması Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfusun bilgisine yönelik kavrayışta bir değişikliği göstermesi bakımından önemlidir. 1885 ve 1907 sayımları ise Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfusa dair kavrayış değişikliğinin en açık şekilde gözlemlenebileceği sayımlar olmuştur. Bu sayımlarda önceki sayımların aksine temel sayım birimi olarak "hane" değil "birey" esas alınmış ve bireyin yaşı, medeni hali, etnik kökeni, dini ve doğum yeri gibi bilgiler yer almıştır (Karpas, 1985: 9-10; Behar, 1996: XIX).

² Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun hareketlilik ve göç kontrolünü küresel bir bağlamda ele alan Gutman, Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerinden farklı olarak Jön Türk döneminde göç ve hareketliliğe ilişkin liberal politikaların uygulandığını belirtmekte. Ancak bu uygulamaların kendi içerisinde çelişkiler barındırdığını belirten yazar, Birinci Dünya Savaşı ile birlikte hareketliliğin kontrolüne dair uygulamaların Abdülhamid dönemiyle benzerliğinin yanı sıra o dönemin liberal İngiltere ve Fransa'nın savaş dönemi politikalarıyla benzerlik gösterdiğini belirtmektedir (Gutman, 2016: 347-348).

³ Yüzyılın sonunda bu iki hareketli gruba dair düzenlemeleri tek bir çatı altında toplamaya yönelik kurumsallaşmaya gidildi. 1913 yılında İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdiriyyeti ve 1916 yılından sonra ise Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi adını alan bu yapı, Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin idaresi ile göçebe ve yarı göçebe grupların hareketliliğine dair düzenlenmelerde yetkili kılındı (Dündar, 2001: 60-61).

geçirilmesi için politikalar üretilmeye başlandı. Yetkililer göçebe ve yarı-göçebe toplulukların pastoral yaşam biçimini yerleşik tarım toplumunun karşıtı olarak konumlandırdı ve bu karşıtı iki yaşam formunda göçebe toplulukların pastoral yaşam biçimi insan toplumunun evriminin alt basamağını temsil ederken yerleşik tarım toplumu ilerici ve modern toplumu temsil etmekteydi. İmparatorluğun merkezi yönetimi kendisini modern ve ilerici bir dairenin merkezinde konumlandırdı, dairenin çevresinde bulunan toplulukları ise “vahşi”, “geri” ve “barbar” olarak tanımladı. Osmanlı yetkilileri medenileştirme söylemine kimi zaman imparatorluktan uzak bölgelerde yaşayan topluluklar için, kimi zaman hareketli göçebe ve yarı-göçebe topluluklar için ve kimi zaman da Çingene ve Arap gibi farklı etnik ve dini grupları merkezi idarenin kontrolüne almak ve merkezin politikalarını bu gruplar üzerinde işler hale getirmek için sıkça başvurdu (Deringil, 2003; Makdisi, 2002; Çelik, 2013). Özellikle Tanzimat bürokrasisinin düşünsel dünyasında hakim olan bu medenileştirme söylemi göçebe ve yarı-göçebe gruplara karşı şiddet kullanımını da meşrulaştırdı. Tanzimat yöneticileri göçebe gruplar ile yerleşikler arasındaki farklılıkları detaylandırırken, göçebe grupları ortadan kaldırılması gereken arkaik bir yapı olarak tanımladı. Bu durum egzotizmden ziyade farklı bir yaşam biçimini kabul etmeyen yıkıcı bir söylemdi. Çukurova⁴ bölgesindeki göçebe ve yarı-göçebe grupları yerleşikleştirmek, güvenliği sağlamak ve bölgeyi merkezi idarenin kontrolüne almak için Fırka-i Islahiye⁵ olarak bilinen askeri birlikler oluşturuldu. Cevdet ve Derviş paşaların komutasındaki bu askeri birlik yerleşimi ve devletle müzakereyi kabul etmeyen göçebe ve yarı-göçebe grupları şiddetle bastırdı. Tanzimat döneminde sıklıkla kullanılan medenileştirme söylemi özellikle Kafkas göçmenleri ile göçebe ve yarı-göçebe grupları hedef alan tarımsal yerleşim modellerinin kurulmasıyla sonuçlandı. Göçebe ve yarı-göçebe grupların iskânı Cumhuriyetin ilk yıllarının da nüfus politikasının temel bir bileşeni olma özelliğini devam ettirdi. Yerleşikleştirme politikasına eşlik eden medenileştirme söylemi II. Abdülhamid döneminde biraz geri plana atılsa da hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminin göçebe ve yarı-göçebe grupların iskân politikasının temel meşrulaştırıcı söylemi olarak varlığını sürdürdü.⁶

On dokuzuncu yüzyılda imparatorluk merkezinin yerleşim politikalarının parçası olan bir diğere grup göçmenler oldu. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Kırım Savaşı (1853-56) ve özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyeti altında olduğu ya da siyaseten aktif olduğu Kırım, Kafkasya ve Balkan topraklarının kaybedilmesi bu bölgelerde yaşayan Müslüman nüfusun Osmanlı topraklarına göçüne neden oldu.

⁴ Göçebe ve yarı-göçebe gruplar tarafında kışlak olarak kullanılan Çukurova bölgesi, merkezi hükümetin bölgedeki bu grupları yerleşikleştirilmesiyle bölgenin geniş bataklık alanları tarıma açıldı. Bölgedeki göçebe grupların zorunlu yerleşikleştirilmesi ve göçmenlerin yoğun tarımsal emeği ile Çukurova bölgesi önemli bir tarımsal art alan oldu (Toksöz, 2010; Gratién, 2015).

⁵ Fırka-ı Islahiye olarak adlandırılan bu askeri birlik ile Osmanlı merkezi idaresinin uzun süredir hayata geçirmek istediği yerel toplulukların düzenli vergilendirilmesi, askere alınması, bölgenin güvenliğinin sağlanması ve toprakların ekilmesi gibi hedeflerin gerçekleştirilmesi amaçlandı (Gratién, 2015: 133).

⁶ II. Abdülhamid göçer gruplara karşı Tanzimat dönemi bürokrasisinden ve İttihat Terakki yöneticilerinden farklı bir politika izledi. II. Abdülhamid bu gruplara karşı agresif siyaset yerine yerel patronaj ağlar kurdu ve bu grupları eğitim sistemine dahil ederek merkezin kontrolüne almaya çalıştı (Klein, 2020; Rogan, 1996).

Kırım'ın 1783'de Ruslar tarafından ilhak edilmesi ile Balkan Savaşları sonrasına kadar geçen sürede yaklaşık olarak 5-7 milyon insan Osmanlı İmparatorluğu'na göç etti (Quataert, 1994: 793). 1859-1878 yılları arasında çoğunluğunu Çerkezlerin oluşturduğu yaklaşık olarak 2 milyon insan Kafkasya'yı terk etti; göç edenler arasında salgın hastalıklar, yetersiz beslenme gibi faktörlerden dolayı yaklaşık olarak 1,5 milyon kişi hayatta kalabildi (Karpas, 1985: 67-70). İkinci önemli kitlesel göç 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra gerçekleşti. Savaş sonrasında Rusların Balkanları işgali bölgenin Balkanlaşma sürecine girmesine neden oldu. Romanya, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan gibi bölgelerin Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılması bu devletlerin sınırları içerisinde kalan Müslüman nüfusun baskılara maruz kalmasına neden oldu (Tekeli, 1994: 208-209). Devletlerin homojen nüfus yaratma politikaları kitlesel göçlerin yaşanmasına yol açtı. Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imparatorluğun kaybettiği Balkan topraklarından yaklaşık 1 milyon kişi Osmanlı topraklarına göç etti (İpek, 1999: 237). Son göç dalgası 1912-1913 Balkan Savaşı ile gerçekleşti. Savaş esnasında ve takip eden yıllarda Balkanlardan Osmanlı topraklarına yaklaşık olarak 640 bin kişi göç etti (Tekeli, 1994: 210). Osmanlı topraklarına yapılan kitlesel göçlerle, Osmanlı nüfusu hem miktar olarak hem de kompozisyon olarak önemli bir değişim geçirdi. 1875 yılında 19,8 milyon olan Osmanlı nüfusu 1895 yılında 24,5 milyona yükseldi (Karpas, 1985: 57); göç edenlerin büyük çoğunluğunun Müslüman olması Osmanlı nüfusunu Müslümanlar lehine değiştirdi.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan bu kitlesel göçler, Osmanlı İmparatorluğu'nun, özellikle tarımsal alandaki nüfus yetersizliğini gidermek için 1857 yılında hazırladığı Muhacerat Kanunnamesi⁷ ile amaçlanan nüfustan fazlasını getirdi. Öte yandan imparatorluk topraklarına göçlerin yaşandığı bu dönem, eş zamanlı olarak imparatorluk yapısının ekonomik, siyasi ve bölgesel güvenlik kaygıları nedeniyle yeniden yapılandırıldığı; idari, askeri, hukuki ve iktisadi alanlarda yeniliklerin gerçekleştirildiği dönemdi. Tanzimat Dönemi (1839-1876) olarak adlandırılan bu dönemin temel amacı merkezi olarak koordine edilen verimli bir sistem kurmaktı. Tanzimat döneminde gerçekleştirilen reformlar ile merkezi devletin otoritesinin imparatorluk topraklarında genişletilmesi amaçlanmaktaydı. Bu bağlamda Osmanlı topraklarına gelen göçmenlere yönelik hazırlanan/uygulanan politikalar merkezin otoritesini imparatorluk sahasında tahkim etmek için yürürlüğe konulan merkezileştirici düzenlemelerin bir parçası oldu. Önceki dönemlerde yerel düzeyde ele alınan göç ve göçmen meselesi Osmanlı topraklarına yapılan kitlesel göçlerden sonra merkezi düzeyde ele alınmaya başlandı. Bu bağlamda 5 Ocak 1860 tarihinde Muhacirin Komisyonu kuruldu. Muhacir Komisyonunun kurulması imparatorluğun göç meselesine dair politika değişikliğinin önemli bir göstergesiydi (Cuthell, 2005;

⁷ Bu kanunname ile Osmanlı İmparatorluğu kendi topraklarına göçü yasal bir çerçeveye oturttu. 14 maddelik bu kanunnamede Osmanlı topraklarına göçün, kayıtsız şartsız Osmanlı tabiiyetinin kabulü, padişaha ve kanunlarına biat gibi şartların yerine getirilmesiyle herkese açık olduğu belirtildi. Osmanlı topraklarına göçü teşvik etmek için göçmenlere din özgürlüğünün yanı sıra ekilebilir arazilerin ücretsiz verilmesi sağlandı, tüm vergi ve askerlik hizmetlerinden muafiyet olanakları sunuldu. Bu muafiyetler Rumeli topraklarına yerleşenler için 6 yıl, Anadolu topraklarına yerleşenler için 12 yıl olarak belirlendi (Karpas, 1985: 62).

Fratantuono, 2016; Dündar, 2018). Komisyon, göçmenlere yerleşime uygun arazi bulma, iskân edilecek bölgeye ulaştırma, barınma, tarım ve hayvancılık için tohum ve hayvan desteği sağlamakla sorumluydu.⁸ Göç komisyonlarını, örgütlenme ve yerleşim politikalarını içeren düzenlemeler takip etti. Gelen göçmen sayısının beklenenden fazla olması ve bu durumu finanse edebilecek mali durumun yetersizliği amaçlanan politikaların tam olarak uygulanmamasına neden oldu. Ancak göçmenlere yönelik geliştirilen politikalar, amaçlanan hedeflerle tam olarak sonuçlanmasa da imparatorluk merkezinin göçmenlerle olan ilişkisinin anlaşılmasında önemli veriler sunmaktadır (Fratantuono,2017:106). İmparatorluğun göç ve göçmen meselesine dair uygulamalarındaki dönüşüm, imparatorluğun genel olarak nüfus siyaseti ve nüfusun hareketliliğine dair politikalarındaki dönüşümünü anlamada önemli bir iç görü sağlar.

İmparatorluğun On Dokuzuncu Yüzyıl Göçmen İskanı Hedefleri

İmparatorluğun Kırım, Kafkasya ve son olarak Balkanlardan gelen göçmenleri belirli bir yerleşim planına göre mi yerleştirdiği konusu göçmen yerleşimi üzerine çalışan araştırmacıları iki kutba ayırdı. Osmanlı İmparatorluğu'nun göçmenlerin yerleşimine dair belirli ve sistemli bir iskân politikası olmadığını savunan araştırmacılar imparatorluğun on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren maruz kaldığı kitlesel göçlere hazırlıksız olduğunu ve genellikle kısa vadeli çözümlerle durumu yönettiğini vurgulamaktadır. Bu çalışmalarda imparatorluğun yetersiz kaynaklara sahip olduğu, imparatorluğun göçü yönetme kapasitesinin ve göçmenlerin yaşam koşullarının iyileştirmede yetersiz kaldığı ile göçün yönetiminde merkezi, kalıcı bir kurumsallaşmanın eksikliği gibi durumları planlı bir iskân politikasının yokluğunu gösteren kanıtlar olarak sunulur. Göçmen sayısı, göçmenlere yapılan yardımlar ve sunulan taşımacılık hizmeti, göçmenlerin karşılaştığı sağlık sorunları ve yerleşim yerleri gibi konular bu çalışmaların temel konuları arasındadır (İpek, 1999; Saydam, 1997; Kocacık, 1980; Erkan, 1996).

İmparatorluğun göçmen yerleşimini belirli bir plan dahilinde gerçekleştirdiğini belirten çalışmalarda ise belirli anlatılar öne çıkmaktadır. Yücel Terzibaşoğlu, imparatorluğun göçmen yerleşimine dair yapılan çalışmalarda “askeri-siyasi hedef” ile “medenileştirme misyonu” olmak üzere iki anlatının hakim olduğunu (Terzibaşoğlu, 2003: 130-131), Vladimir Hamed-Troyansky ise

⁸ Dündar, Tanzimat dönemiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun, imparatorluğun tanzimi ve yeniden inşası için göç yanlısı politika izlediğini belirtir. Bu dönemde yapılan Tavattun Çağrısı (1856), Silistre Talimatnamesi (1856), Tabiiyet Nizamnamesi (1856), Tapu Kanunu (1859), Arazi Kanunu (1858), Muhacir Komisyonu (1860) gibi düzenlemelerin göçmenlere sunduğu imkanların imparatorluk topraklarına yapılan göçlerin kitleselleşmesinde ve rutinleşmesinde önemli rol oynadığını belirtmektedir. Bu bağlamda yazar, Muhacir Komisyonunun sadece göçmenlere yapılacak yardım ve onların yerleşimiyle ilgilenmediğini, göçün organizasyonu ile ve hatta göçmenlerin Osmanlı topraklarına gelmesinde aktif rol oynadığını belirtmektedir. Literatürün aksine Dündar, göçlerin kitleselleşmesi sonucunda imparatorluğun Muhacir Komisyonu kurduğu düşüncesine karşı, göçün kitleselleşmesinde bizzat Muhacir Komisyonlarının etkili olduğunu belirtmektedir (Dündar, 2021: 130-141).

imparatorluğun yerleşim planına dair nüfus mühendisliği, güvenlik ve ekonomik amaçlar olmak üzere üç anlatının hakim olduğunu belirtmektedir (Hamed-Troyansky, 2018: 262). Bu yazıda ise imparatorluğun göçmen yerleşiminin amaçlarına dair anlatılar askeri-siyasi ile güvenlik-ekonomik hedefler alt başlığında değerlendirildi. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusların yayılcı politikası Osmanlı İmparatorluğu'nun göçmen yerleşim politikasında askeri ve siyasi amaçların temel belirleyici olmasında etkili oldu. İki imparatorluk sınırlarının güvenliği ve olası bir ilhak ihtimalini engellemek için sınır bölgelerine kendilerine sadık tebaaları yerleştirdi. İmparatorluklar arasında demografik savaşa (Pinson, 1970) dönüşen bu durum etnik ve dini açıdan yakın olan tebaaların celbine neden oldu. 1812 yılında Bucak bölgesinin Rusların eline geçmesiyle, Ruslar bölgede yaşayan Nogay Tatarları üzerinde baskı uygulayarak Nogay Tatarlarını topraklarını terk etmeye zorladı; boş kalan topraklara ise Bulgarları yerleştirdi. 1827 yılına gelindiğinde Rusların Bucak bölgesinde oluşturduğu Bulgar kolonilerin sayısı 48'e yükseldi (Gülsoy, 1996: 51-52). 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Erzurum ve Kars bölgelerini işgal eden Ruslar bu bölgelerden yaklaşık olarak 100.000 Osmanlı Ermenisini kendi topraklarına taşıdı. Buna karşılık savaş sonrasında imzalanan Edirne Antlaşması ile Rusların elinde kalan bölgelerde yaşayan Müslüman nüfus Osmanlı topraklarına göç etti (İpek, 1999: 3). Bu durum Kırım Savaşı'ndan sonra daha fazla nüfusu içerecek şekilde devam etti. Demografik savaşın bir bileşeni olarak Osmanlı İmparatorluğu Kırım Savaşı'ndan sonra bölgeyi terk eden Müslüman nüfusu Dobruca bölgesine yerleştirdi. Sistemik yerleşim planının uygulandığı Dobruca bölgesi askeri ve ekonomik ileri bir karakol görevi gördü (Fratantuono, 2016: 48-49).⁹ On dokuzuncu yüzyılın ilk yıllarında iki imparatorluk arasındaki nüfus celbine benzer uygulamalar yüzyılın ikinci yarısında da uygulandı. Karpat, Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına kitlesel göçler gerçekleşmeden önce Osmanlı ile Ruslar arasında sınırlı sayıdaki Kuzey Kafkasyalı nüfus ile Osmanlı tebaası olan Rumların mübadelesini içeren bir antlaşmanın yapıldığını belirtmektedir. Ancak Rusların bölgede uyguladığı yoğun kolonizasyon beklenenden çok daha fazla Müslüman nüfusun Osmanlı topraklarına gelmesine neden oldu (Karpat, 1985: 68). On dokuzuncu yüzyıl boyunca göçmenlerin yeniden yerleşiminde askeri-siyasi amaçlar temel belirleyici olma özelliğini korudu. Hatta belirli dönemlerde göçmen yerleşimi birden fazla ülkenin müdahaleleriyle de şekillendi. Örneğin, İngiliz ve Rus itirazları Osmanlı İmparatorluğunun Doğu Anadolu'ya Kuzey Kafkasyalı göçmenleri yerleştirmesini uzun bir süre sınırladı (Chochiev ve Koç, 2006).

Osmanlı İmparatorluğu 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Berlin Antlaşması'nın bir sonucu olarak, imparatorluk topraklarının beşte ikisini ve nüfusun 5,5 milyonunu kaybetti (Shaw ve Kural Shaw, 1977 akt. Fratantuono, 2016: 43). Bu durum imparatorluğun göç politikasını etkiledi. İmparatorluk topraklarına gayrimüslim göçünü sınırlayan liberal göç politikasından vazgeçti ve buna paralel olarak göçmen yerleşim planında da Müslüman nüfusu artırma yönünde politikalar uyguladı (Kale, 2014). İmparatorluk askeri, siyasi kaygılar

⁹ Dobruca bölgesinde göçmen yerleşim yeri olarak kurulan Mecidiye şehri göçmen yerleşimi olarak kurulacak olan şehirlerin en erken prototipi idi (Karpat, 2002).

doğrultusunda göçmenlerin yerleşimlerini düzenledi. Sınır bölgeleri ile boğazların güvenliğini sağlamak ve stratejik konumdaki bölgelerde gayrimüslim nüfusu dengelemek ve o bölgede çoğunluğu elde etmelerini engellemek için bu bölgelere Müslüman-Türk göçmenler yerleştirildi. Balkan Savaşları öncesinde Rumeli, Doğu Anadolu, Hüdevendigar Vilayeti ve Makedonya bölgelerindeki göçmen yerleşimi bu amaçlar doğrultusunda gerçekleştirildi. Bu durum özellikle İttihat ve Terakki döneminde daha da görünür kılındı. Osmanlı topraklarına gelen Müslüman-Türk göçmenlerin yeniden yerleşimi Osmanlı topraklarının Türkleştirme politikasının bir parçası olarak değerlendirildi ve göçmen yerleşimi bu amaca yönelik uygulandı. Yöneticiler tarafından güvenlik kaygısıyla meşrulaştırılan bu süreç katliam, din değiştirme, asimilasyon, mallara el koyma gibi pratiklerle uygulamaya konuldu. DüNDAR ve ŞEKER'e göre, bu uygulamaların her biri demografik mühendisliğin bileşeni olan siyasi, demografik ve ekonomik yönlerini tahkim etmeye yönelik uygulamalardı (Şeker, 2013; DüNDAR, 2008).

Osmanlı İmparatorluğu'nun on dokuzuncu yüzyılda göçmen yerleşim politikasında belirleyici olan bir diğer faktör güvenlik-ekonomik kaygılardı. Tanzimat döneminde yapılan düzenlemelerle merkezin gücünü artırmaya çalışan Osmanlı bürokrasisi merkezden uzak bölgelerde yeni dönemin düzenlemelerini uygulamak, bölgeyi kontrol altına alıp iç güvenliği sağlamak için girişimlerde bulundu. Bu dönemde merkezleşme çabalarının bir parçası olarak şekillenen göçmen yerleşimi merkezden uzak bölgelerde yaşayan göçebe ve yarı-göçebe grupları merkezin kontrolüne almak için uygulanan yerleşikleştirme girişimleriyle beraber ele alındı. Rusların on dokuzuncu yüzyılda Kuzey Kafkasya bölgesinde yaşayan halklara uyguladığına benzer yeniden yerleşim politikası Osmanlılar tarafından göçebe ve yarı-göçebe gruplara uygulandı. Göçebeleri vergilendirmek, askerlik hizmetine almak ve tarımsal üretimin bir parçası haline getirmek için başlatılan yerleşikleştirme politikasına "medenileştirme" söylemi eşlik etti. Göçebe ve yarı-göçebe grupların yerleşikleştirme projesinde göçmenler göçebe grupları "medeniyet çemberine" almada katalizör görevi gördü. Bu süreç imparatorluk topraklarında bazı bölgelerde salt güvenlik ya da ekonomik kaygılarla bazı bölgelerde de hem güvenlik hem de ekonomik kaygılardan dolayı uygulamaya konuldu. Osmanlı İmparatorluğu göçebe ve yarı-göçebe nüfusu tarımsal ekonominin bir parçası yapabilmek için göçmenleri göçebe ve yarı-göçebe grupların yaylak olarak kullandığı bölgelere yerleştirdi ve geleneksel olarak göçer grupların kullandığı bu toprakları Arazi Kanunnamesi ile göçmenlere tahsis etti. Ayrıca göçebe ve yarı-göçebe grupların yaylak-kışlak güzergahına belli bir plan çerçevesinde göçmen köyleri kurdu (Cuthell, 2005: 175-176). İmparatorluğun bu politikaları göçer grupların yaşam biçimlerini tehdit etti ve bu gruplar temel ekonomik aktiviteleri olan hayvancılığı yapamaz duruma geldi. Göçer grupların geleneksel olarak kullanımında olduğu toprakları üzerinde hak iddiaları, göçebe ve göçmen çatışmasını kaçınılmaz kıldı. İmparatorluk merkezinin bu çatışmada göçmenler lehine hareket etmesi ve hatta göçer grupları bastırmak için askeri kuvvet kullanması göçer grupların kademeli olarak yerleşik hayata geçmesine neden oldu (Terzibaşoğlu, 2003). Çukurova gibi kışlak bölgelerde zorunlu olarak

yerleşikliğe geçen göçebe gruplar bu bölgelerde tarımsal üretimin önemli bir bileşeni oldu (Toksöz, 2010).

İmparatorluğun bir diğer uygulaması da göçmenleri iç güvenlik meselesi olarak değerlendirdiği göçebe ve yarı-göçebe gruplara karşı denge unsuru oluşturacak şekilde yerleştirmesi oldu. Osmanlı İmparatorluğu merkezden uzak Suriye gibi bölgelerde geri kalmış olarak gördüğü göçebe toplulukları medenileştirmek için bu bölgelere göçmenlerin yaşayacağı tarımsal ekonomiye dayanan modern yerleşim birimleri kurdu. İmparatorluğun merkezden uzak bölgelerdeki göçmen yerleşim politikası; göçmenlerin toprağı işleyip tarımsal ekonomiye katkı sunması, göçebe grupların olduğu bölgelere örnek tarımsal göçmen köyleri kurarak göçebe grupları yerleşikleştirmesi ve Osmanlı yöneticileri için merkezden uzak bölgelerin güvenliğini sağlamak için ileri karakol görevi görmesi gibi birçok amacı gerçekleştirdi (Adamiak, 2018).

Osmanlı İmparatorluğu'nun göçmen yerleşimine hakim olan diğer anlatı ise imparatorluğun göçmenleri ekilmeyen topraklara yerleştirerek ekonomik kalkınmayı hedeflediğidir. Bu anlatıya göre imparatorluk sınırları içerisinde özellikle tarımsal üretimi artırmak için göçmenleri boş ve atıl arazilere yerleştirerek, imparatorluğun içinde bulunduğu kötü ekonomik koşulların aşılması amacı güdüüyordu. Bu düşüncenin imparatorluğun göçmen kabulünde de etkili olduğu ve 1857 yılında yapılan göçmen çağrısının imparatorlukta tarımsal üretimi artırmak ve ekonomiyi canlandırmak amacıyla gerçekleştirildiği vurgulanır. Bu anlatıda on dokuzuncu yüzyıl göçmen yerleşimi ile Osmanlı klasik dönem şenlendirme politikası arasında bir benzerlik kurularak, imparatorluğun göçmen yerleşimiyle klasik dönem şenlendirme politikasını gerçekleştirmeyi amaçladığı belirtilir. İmparatorlukta göçmen yerleşimi için uygun araziler arazi-i hâlîye (boş arazi) olarak ifade edilmekteydi. Arazi-i hâlîye, tarıma elverişli hale getirilebilir araziden, köylülerin kayıtlı toprakları dışında kalan miri meralara kadar geniş bir araziye tanımlamaktaydı. Sıkça kullanılan miri arazinin yanı sıra vakıf (mevkufe) ve terk edilmiş (metruke) ve mevat¹⁰ (kullanıma dönüştürülebilir ölü araziler) araziler göçmen yerleşimi için sıklıkla kullanılan arazilerdi. Göçmen yerleşimine açılan bu topraklarda doğrudan bir tarımsal artış gözlemlenmese de göçmen yerleşimi 1858 yılında yürürlüğe konulan Arazi Kanunnamesini imparatorluk topraklarında uygulanmasına işlerlik kazandırdı. Kanunnamenin devlete üç yıl boyunca ekilmeyen araziye ve reyanın işlettiği ama tapuya kaydettirmediği toprağa el koyma hakkı tanınması, bu topraklar üzerindeki geleneksel hak taleplerini gayrimeşru kıldı. Bu bağlamda arazi üzerinde hak iddia etmenin göçmen yerleşiminde olduğu gibi arazi kullanımıyla çerçeveselenmesi, imparatorluk topraklarında ekimi teşvik edici bir faktör oldu.¹¹

¹⁰ Gratien, göçmen yerleşimi olarak belirlenen sıtmaya meyilli bölgelerde sıtma ile mücadelede izlenen politikaların bu bölgelerde büyük toprak sahipliğini kolaylaştırdığını belirtmektedir (Gratien, 2017).

¹¹ Bu durum göçebe ve yarı-göçebe toplulukların hayvanlarını otlatmak için kullandıkları meralar üzerindeki geleneksel haklarını sürdürebilmek için bu arazileri tarıma açmasına neden oldu. Böylelikle bu gruplar zamanla göçebe yaşam şeklini terk edip yerleşik hayata geçmeye başladı (Terzibaşoğlu, 2003).

Osmanlı Yerleşim Politikasında Yeni Öznelerin Keşfi ve Göç Literatüründe Göçmenlerin Değişen Konumu

Osmanlı İmparatorluğu'nun hem göçmen hem de göçebe yerleşimine dair planlı bir yeniden yerleşim politikası (iskân) olduğunu kabul eden çalışmaların çoğunluğunda imparatorluk merkezinin bu politikayı belirlemede ve uygulamada başat aktör olduğu vurgulanırken, merkezin uyguladığı bu politikalara maruz kalan göçmen, göçebe ve yarı-göçebe gibi gruplar edilgen özneler olarak resmedilir. Bu durum merkezleşmenin ulus devlet oluşumunun önemli bir parçası olarak değerlendirilmesinden ileri gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise Tanzimat dönemi ile başlatılan merkezleşme sürecinde, imparatorluk merkezi toplumu kontrol etmeye çalışan, planlı politikalara sahip bilinçli bir aktör olarak tanımlanır (Köksal, 2006: 469-470). Bu durum merkezin, toprağı ve insanları yönetebilir nesnelere olarak inşa etmesine katkı sağladı. Ancak son dönemde yapılan çalışmalar merkezleşmenin ve merkezin kontrolünün önceki yüzyıllara oranla arttığı on dokuzuncu yüzyılda bile imparatorluğun göçebe ve göçmen grupların yerleşiminde yukarıdan aşağıya tek yönlü ve merkezi olarak politika geliştirmekte yetersiz kaldığını göstermektedir. İmparatorluk merkezinin planlı ve iyi tasarlanmış bir yerleşim planı olsa bile bunlar uygulamada sınırlı kalabilmekteydi. İmparatorluğun yerleşim uygulamasına maruz kalan gruplar kendi koşullarını müzakere etmede çeşitli taktikler geliştirebilmekteydi. Bu durumda merkezden planlanan politikalar grupların reaksiyonları sonucu yeniden tarif edilmekte, değişmekte ve kimi zaman da merkez bu politikalardan geri adım atmaktaydı. Bundan dolayı toplumu tamamen yönlendiren bir aygıt olarak merkezleşmiş bir imparatorluk tahayyülü bu gibi okumalarda sorunlu bulunmakta, merkezleşmiş imparatorluğun amorf, süreksiz yapısının varlığına dikkat çekilmektedir. Bu bağlamda grupların iç yapısı, ekolojik koşullar, arazi kullanım sisteminin değişmesi, tarımın ticarileşmesi gibi birçok faktörün yeniden yerleşim politikasının şekillenmesinde etkili olduğu ve göçmenlerin ve göçebe grupların bu gibi değişkenleri göz önünde bulundurarak merkezin dayattığı yerleşim planlarına karşı taktikler geliştirdiği vurgulanmaktadır.

İmparatorluktaki göçmen yerleşimi grupların iç yapısı, topluluk bağları dikkate alınarak bölgelere göre farklılık göstermekteydi. Örneğin, imparatorluğa gelen diğer gruplara göre kabile bağlarının güçlü olması Çerkezlerin geniş bir alanda ve dağınık şekilde iskân edilmesine neden oldu. Ancak bu durum bölgelere göre farklılık göstermekteydi. Çerkezlerin bu yapısı Anadolu'da dağınık, Balkan ve Arap bölgelerinde ise topluca iskân edilmelerine sebebiyet verdi. Çerkezlerin aksine Nogay kabilelerinin bazı istisnai durumlar hariç genelde ayrı yerlerde iskân edilmelerine müsaade edilmedi, aksine toplu olarak akrabalarının yanında iskân edilmeye çalışıldı (Dündar, 2021: 253-255). Göçmenler imparatorluğun belirlediği bu yerleşim planlarını bertaraf etmek, sosyal bağlarını yeniden birleştirmek için yerleştirildikleri bölgelerdeki iklimin geldikleri bölgedeki iklimden farklı olduğunu ve bu koşullarının sağlıklarını tehdit ettiğini imparatorluk merkezine yazdıkları

dilekçelerde¹² sıklıkla belirterek yeniden yerleşim talebinde bulundular. Dilekçelerde dile getirilen “bölgenin suyu ve havasının kendilerine uygun olmadığı” ifadesi yeniden yerleşim talebinde bulunan göçmenler tarafından sıklıkla kullanılan bir retoriğe dönüştü.¹³ Göçmenler merkeze gönderdikleri dilekçelerle, merkezin yerleşim planını tartışmaya açıyor ve yerleştirilecekleri bölgelere dair fikirlerini sunarak bu süreci müzakere ile çözmeye çalışıyorlardı. Öte yandan Uzunyayla’ya yerleştirilen göçmenler, aile birleşimini sağlamak için Rus sınırları içerisinde kalan aile üyelerinin kendi yanlarına gelmeleri için Babıali’ye dilekçe göndererek ricacı olmaktadır (Hamed-Troyansky, 2018: 212). Göçmenlerin kendi yerleşim amaçları, yerleşim yerlerine uyum süreçleri ve yerleşim konularında merkezle olan müzakere süreçlerine dair önemli bilgiler sunan göçmen dilekçeleri yukarıdan aşağıya doğru uygulanan imparatorluk merkeziyle karakterize edilmiş bir yerleşim politikasının varlığını sorgulamak ve bu sürecin tarafların katılımıyla şekillendiğini göstermek için önemli bilgiler içermektedir (Fratantuono, 2016: 155-161).¹⁴ Ayrıca iklim koşulları sebebiyle ortaya çıkan hastalıkların da Osmanlı İmparatorluğu’nun iskân politikasında belirleyici bir rolü vardı. İskan bölgesinde ortaya çıkan hastalıklar imparatorluk merkezinde hazırlanan iskân politikasının başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmaktadır. İmparatorluk merkezi tarafından Çukurova bölgesine yerleştirilen Nogay göçmenleri, bölgede bataklıklardan kaynaklanan sıtma hastalığıyla karşılaştılar. Merkezden yeniden yerleşim talebinde bulunan Nogaylar, bölgeye alışamama gerekçesiyle Uzunyayla gibi yüksek yerlere yerleştirilmek için yoğun lobi faaliyetlerinde bulundular. Göçmenler gibi bölgedeki göçebe ve yarı-göçebe gruplar da merkezin dayattığı yerleşim kurallarını görmezden gelerek mevsimlik göçlerine tekrar başladılar. İmparatorluk merkezi bu durum karşısında yerleşim politikasını revize ederek, bölgedeki grupların sıtma ile mücadelenin bir parçası olan mevsimlik hareketliliğini onayladı (Gratien, 2017: 590). Bundan dolayı on dokuzuncu yüzyıl Osmanlısının nüfus hareketini kontrol etmenin bir parçası olan iskân politikasını imparatorluk sınırları içerisinde her yerde yukarıdan aşağıya doğru baskıyla uyguladığı ve bu uygulamanın dönüştürücü bir işlevi olduğu savı tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır. Tıpkı göçmenlerde olduğu gibi göçebe ve yarı-göçebe toplulukların yerleşikleştirilmesinde de imparatorluk merkezi tek başına politika yapıcı aktör değildi. Yonca Köksal, Tanzimat döneminde Orta Anadolu’nun büyük göçebe toplulukları Cihanbeyli, Rışvan, Yeniil ve Afşar aşiretlerini ele alan çalışmasında bu grupların jeopolitik konumu, coğrafi

¹² Tanzimat döneminde gerçekleştirilen idari reformların taşra bürokratik süreçleri standartlaştırması, tebaanın ihtiyaçlarının merkeze taşınmasını azalttı. Ancak dilekçeler, tebaanın şikayetlerini imparatorluk merkezine iletmek ve nihai adalet dağıtıcısı olan padişahın kendi tebaası üzerindeki otoritesini pekiştirmek için bir yöntem olarak varlığını sürdürdü. Bundan dolayı Tanzimat ve II. Abdülhamid döneminde de dilekçeler, tebaa ile imparatorluk merkezi arasında önemli bir bağlantı noktası olmaya devam etti (Fratantuono, 2016: 32-33).

¹³ “*mahallenin ab ve havasıyla imtizac edememek*” ifadesi göçmen dilekçelerinde sıklıkla kullanılan bir ifadeydi (Fratantuono, 2016: 156).

¹⁴ Yerleşim bölgelerinin olumsuz iklim koşulları, aileleriyle bir araya gelmek için yer değiştirme talebi, toprak tahsisi, mali yardım, tarımsal aletlerin tahsisi, gönüllü ve ücretli askeri hizmete kaydedilme isteği gibi konular göçmenlerin bireysel ya da toplu dilekçelerinde sık sık dile getirdikleri konulardı (Chochiev, 2007: 407-456).

sınırlılıkları ve iç örgütlenmelerinin, imparatorluğun bu grupların yerleşikleştirilmesi sırasında zorlama mı yoksa müzakere yönteminin mi kullanılacağını belirlemede etkili olduğunu vurgulamaktadır (Köksal, 2006).¹⁵ Aynı şekilde Yücel Terzibaşoğlu, Kuzeybatı Anadolu'daki göçebe ve göçmen yerleşiminin sorunsuz ve kalıcı bir şekilde ilerlemediğini toprak üzerindeki çatışmaların uzun süre devam ettiğini belirtir (Terzibaşoğlu, 2003).

Osmanlı İmparatorluğu'nun iskân politikasının hedefleri arasında göçmenleri sınır bölgeleri ile kırsal ve çöl bölgelerine yerleştirerek bu bölgeleri dönüştürmek ve bölgedeki güçlü aşiretlerin temel ekonomik aracı olan hayvancılığa rağmen yerleşik tarımı yaygınlaştırmak ve kalıcı hale getirmek yer alıyordu. Göçebe nüfuslar arasında tarımsal kolonilerin kurulmasıyla imparatorluk çeperinin merkezin medeniyet çemberine alınacağı ve böylelikle uzak bölgelerde oluşacak bir yerleşimci nüfusun, yerleşik tarım ekonomisinin temelini oluşturacağı düşünülmekteydi. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu 1880-1890 yılları arasında Kafkas göçmenlerini tarımsal yerleşimci model çerçevesinde Bingazi'ye yerleştirme girişiminde bulundu. Yerel yetkililer tarafından göçmenlere uygun boş arazi bulunmasına rağmen, Kafkasyalı göçmenlerin Çanakkale'de iskân edilmek istemeleri ve imparatorluğun göçmenleri imparatorluk sınırına taşıyacak maddi koşullardan mahrum olması bu yerleşim planının gerçekleşmesini engelledi (Adamiak, 2018: 62-88). Bingazi'de olduğu gibi Suriye bölgesinde de göçmenler örnek tarımsal yerleşimci bölgeler kurmak için iskân edildi. Suriye bölgesinde göçebe gruplar tarafından kurulan Kuneytra bölgesi, imparatorluğun bölgedeki göçebe gruplara karşı Çerkezleri desteklemesiyle önemli bir göçmen yerleşim bölgesi oldu. İmparatorlukta kırsal bölgelerin sömürgeleştirilmesinde önemli bir rol üstlenen jandarma teşkilatına Kafkas göçmenlerinin yüksek oranda katılımı, göçmenlerin bölgenin sosyal ve siyasi ağlarına katılımını ve bölgede başat aktör olmasını kolaylaştırdı. Bu durum bölgedeki göçmen yerleşimini kalıcı hale getirerek imparatorluğun tarımsal yerleşimci nüfusunu ve bölgedeki hakimiyetini artırdı (Adamiak, 2018: 105-176).

Kuneytra bölgesinde olduğu gibi Amman bölgesi de başarılı bir göçmen yerleşim bölgesiydi. Bölgedeki göçmenler Levanten ekonominin ihtiyaçlarını tarım ve zanaat alanlarında ürettikleriyle giderdi ve bu ekonomin sunduğu fırsatlardan yararlandı. Göçmenler ayrıca 1857 Muhacerat Kanunu ve 1858 Arazi Kanununun kendilerine sunduğu hukuki-ekonomik imkanlardan da yararlanarak bölgedeki emlak piyasasına dahil oldu, bölgedeki yerleşim planlarına önemli katkılar sundu ve 1858 Arazi Kanunnamesi sonrası mülkiyet rejiminin yereldeki uygulamalarını kalıcı kıldı (Hamed-Troyansky, 2017). Kuneytra ve Amman'ın aksine tarımsal bir yerleşim modeli olarak Çeçen göçmenlerin Resûlayn'a iskânı başarısızlıkla sonuçlandı. Kürt ve Arap aşiretlerinin yıllık göç yolları üzerinde iskân edilen Çeçenler, bölgedeki varlıklarını sürdürebilmek için bölgedeki aşiretlerin uygulamalarına benzer politikalar izleyerek ayakta kalabildiler. Bölgedeki

¹⁵ II. Abdülhamid aşiretlerle olan ilişkisinde Tanzimat dönemi bürokrasisinden farklı bir yol izledi. Bu dönemde oluşturulan Hamidiye Alaylarına katılan Kürt aşiretleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırının güvenliğinin sağlanmasında rol aldı ve bölgedeki Ermenilere karşı bir denge unsuru olarak kullanıldı (Klein, 2020).

aşiretler gibi baskın ve yağmacılıkla gelir elde etmeye başlayan göçmenler, Arap ve Kürt aşiretleri arasında dengeleyici aktör olmakla bölgedeki yerel siyasette de aktif oldular. Bölgede tarımsal yerleşimi teşvik etme yerine, bölgedeki göçebe topluluklar arasında gerçekleşen müzakerelerde dengeleyici unsur olması göçmenleri göçebe siyasetinin önemli bir parçası yaptı (Adamiak, 2018: 117-223). Aynı şekilde Karadeniz bölgesine yerleşen Gürcü göçmen liderlerin imparatorluk merkezi ile kurduğu yakın ilişkiler, göçmen liderlerine buldukları bölgelerde askeri, sivil, mali ve idari alanlarda pozisyonlar elde etmesine sağladı. Göçmen ileri gelenlerinin yereldeki bu pozisyonları onlara göçmenlerin yerleşimi sürecinde ve göçmenlere toprak dağıtımında aktif roller tanıdı. Bu durum Gürcü göçmenlere Karadeniz bölgesindeki diğer gruplara karşı uygun arazi bulma ve araziye el koyma kolaylığı sağladı (Özel, 2010).

Göçmenler imparatorlukların yalnızca yerleşim politikalarında değil Osmanlı ve Rus İmparatorluğu arasındaki siyasi ve diplomatik bir sorun olarak ortaya çıkan vatandaşlık sorununda da kendi lehlerine taktikler geliştirdiler. Rusya topraklarından kitlesel göçlerin ivme kazanması Rus hükümetinin göçü kısıtlayıcı önlemler almasına neden oldu. Bu dönemde Rus hükümeti, Rus vatandaşlığından çıkma sürecini her zamankinden daha karmaşık ve maliyetli hale getirirken Osmanlı hükümeti, göçmenlere toprak sağlayarak ve zorunlu askerlikten muaf tutarak Osmanlı tabiiyetine geçmeyi daha cazip kılmaktaydı. Rus hükümetinin kısıtlayıcı tutumu birçok Müslümanın yasadışı olarak Osmanlı topraklarına göç etmesine neden oldu. Hala Rus tabiiyetinde olan göçmenlere Osmanlı topraklarına geldiğinde tezkire-i osmaniye verilerek Osmanlı tebaası olmaları sağlandı. Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Rus tebaası Müslümanlar iki imparatorluk arasında diplomatik gerilimlere neden oldu. İki imparatorluk arasındaki bu siyasi ve diplomatik çekişmede Rus topraklarından gelen göçmenler, Osmanlı'nın Rus tebaasına sunduğu yardımlara erişebilmek için vatandaşlık statüleri ile ilgili belirsizlikleri sıklıkla kullandılar. Göçmenler imparatorlukların kendilerine dair aldıkları kararlara basitçe itaat etmek yerine iki imparatorluğu birbirine karşı etkili kullanarak kendi çıkarlarına yönelik taktikler geliştirdiler (Meyer, 2007).

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kırım Savaşı (1853-1856), Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) ve son olarak Balkan Savaşları (1912-1913) sonrasında kitlesel göçlerin durağı oldu. Yüzyılın başından itibaren nüfusu artırma yönünde politikalar geliştiren imparatorluk merkezi için göçmenler önemli bir nüfus kaynağıydı. Askerlik, vergilendirme ve tarımsal üretimin daha sağlıklı bir şekilde yürütülmesi imparatorluk merkezini nüfusun bilgisi ve kontrolü yönünde önemli adımlar atmaya sevk etti. Tanzimat dönemiyle daha da işlerlik kazanan bu politikaların hedefinde göçebe ve yarı-göçebe, göçmenler, mevsimlik işçiler ve bekar erkekler gibi hareketli gruplar yer aldı. İmparatorluk topraklarındaki coğrafi hareketlilik izinlere tabi tutulurken, göçebe

ve yarı-göçebe gruplar ile göçmenler gibi büyük gruplar merkezin formüle ettiği iskân politikasının önemli parçası oldu. Savaşlar sonrasında kitlesel hale gelen göçlerle Osmanlı topraklarına gelen göçmenler, imparatorluk merkezi tarafından askeri, siyasi, güvenlik ve ekonomik kaygıların şekillendirdiği iskân politikası çerçevesinde imparatorluk topraklarına yerleştirildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun göç ve iskân anlatısında özellikle Tanzimat döneminden itibaren devletin nüfusun kontrolünde başat aktör olduğu anlatısı hakimdir. Bu durum Tanzimat döneminin bir merkezileşme süreci olarak kavranmasından kaynaklanmaktadır. Ancak son dönemde hem göçebe ve yarı-göçebe gruplar hem de göçmenler üzerine yapılan çalışmalarda, imparatorluk merkezinin merkezileşme yönünde önemli uygulamalar hayata geçirdiği, on dokuzuncu yüzyılda bile bu gruplara karşı yukarıdan aşağıya politikalar geliştirmekte yetersiz kaldığı ve imparatorluk merkezinin on dokuzuncu yüzyılda uyguladığı yerleşim politikalarına göçmen, göçebe ve yarı-göçebe grupların en az imparatorluk merkezi kadar katkı sunduğu belirtilmektedir. İskan politikasının önemli bir ögesi olan göçmenlere dair imparatorluk merkezi göç yönetimi ve iskân stratejisine ilişkin bir irade ortaya koymuş olsa da, merkezin bu iradesi yerelde tam olarak uygulanamadı. Göçmenlerin merkezin aldığı kararlar karşısında merkeze dilekçe göndermek yoluyla ve çeşitli kişisel bağları kullanarak yerleşim bölgeleri üzerine merkezle müzakere etmesine sıklıkla tanık olundu. 1857 Muhacerat Kanunu ile 1858 Arazi Kanunu gibi düzenlemelerin sunduğu imtiyazları etkili bir şekilde kullanan göçmenler, iskân edildikleri bölgedeki diğer gruplarla olan ilişkilerden ve imparatorluklar arasındaki siyasi ve diplomatik olanaklardan da yine etkili bir biçimde yararlandı. Bu durum göçmenlerin imparatorluk merkezinin göç yönetimi ve iskân politikasının şekillenmesine katkı sunmasına olanak tanıdı. Göçmenlerin merkezin uygulamaya koyduğu politikadaki failliği, Osmanlı göç literatüründeki imparatorluk merkezini başat aktör olarak ele alan göç anlatısını sorunsallaştırmamıza katkı sunarken imparatorluğun on dokuzuncu yüzyıldaki göç yönetiminin farklı aktörler üzerinden değerlendirilmesini de olanaklı kılmaktadır.

Kaynakça

- Adamiak, P. J. (2018). *To the edge of the desert: Caucasian refugees, civilization, and settlement on the Ottoman frontier, 1866-1918* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) University of California: San Diego.
- Barkan, Ö. L. (1952). Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt XIII, 56-79.
- Başaran, B. (2006). *Remaking the gate of felicity: policing, social control, and migration in İstanbul at the end of the eighteenth century, 1789-1793* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). University of Chicago, Chicago.

- Behar, C. (1996). Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- Çelik, F. (2013). "Civilizing mission" in the Late Ottoman discourse: The case of Gypsies, *Oriente Moderno* 93, 577-597.
- Chochiev G. and Koç B. (2006). Some notes on the settlement of Northern Caucasians in Eastern Anatolia and their adaptation problems (the second half of the XIXth century-beginning of the XXth century), *Journal of Asian History*, 40.1, 80-103.
- Chochiev, G. (2007). XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuzey Kafkas göçmenlerin toplumsal uyarlanmasına dair bazı görüşler, *Kebikeç*, 23, 407-456.
- Cuthell, D.C. (2005). The Muhacirin Komisyonu: An agent in the transformation of Ottoman Anatolia, 1860-1866 (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Columbia Üniversitesi, New York.
- Deringil, S. (2003). They live in a state of nomadism and savagery: The late Ottoman Empire and the postcolonial debate, *Comparative Studies in Society and History*, 45, no. 2, 311-342.
- Dündar, F. (2001). *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları iskan politikası (1913-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dündar, F. (2008). *Modern Türkiyenin şifresi, İttihat ve Terakkinin etnisite mühendisliği 1913-1918*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dündar, F. (2018). How migration institutions "think"? The Ottoman-Turkish case, *ANATOLI De l'Adriatique à la Caspienne Territoires, politique, sociétés, NUMÉRO*, 9 Automne, 165-183.
- Dündar, F. (2021). *Hicret dîn ü devlet, Osmanlı göç politikası (1856-1908)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erkan, S. (1996). *Kırım ve Kafkasya göçleri (1878-1908)*, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Fratantuono, E. M. (2016). Migration administration in the making of the Late Ottoman Empire (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Michigan State Üniversitesi: Michigan.
- Fratantuono, E. M. (2017). State fears and immigrant tiers: historical analysis as a method in evaluating migration categories, *Middle East Journal of Refugee Studies*, (Winter 2017), 2 (1), 97-115.
- Gratien, C. (2015). The Mountains are ours ecology and settlement in the Late Ottoman and Early Republican Cilicia, 1856-1956 (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Georgetown University, Washington, DC.

- Gratien, C. (2017). The Ottoman quagmire: malaria, swamps, and settlement in the late Ottoman Mediterranean, *International Journal of Middle East Studies*, 49, 583-604.
- Gülsoy, U. (1996). Osmanlı topraklarına Avrupa'dan muhacir iskanı (1856-1859), *İlmi Araştırmalar*, 3, 51-65.
- Hamed-Troyansky, V. (2017). Circassian refugees and the making of Amman, 1878–1914, *International Journal of Middle East Studies*, 49 (4), 605-623.
- Hamed-Troyansky, V. (2018). Imperial refuge: resettlement of Muslim from Russia in the Ottoman Empire, 1860-1914 (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Stanford University, California.
- Herzog, C. (2011). Migration and the state: on Ottoman regulations concerning migration since the age of Mahmud II, in *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*, ed. Ulrike Freitag, Malte Fuhrmann, Nora Lafi, and Florian Riedler, London: Routledge, 117-134.
- İpek, N. (1999). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk göçleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kale, B. (2014). Transforming an empire: The Ottoman Empire's immigration and settlement policies in the nineteenth and early twentieth centuries, *Middle Eastern Studies*, 50, no. 2, 252–271.
- Karpat, K. H. (1985). *Ottoman population, 1830–1914: demographic and social characteristics*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Karpat, K. H. (2002). Ottoman urbanism: The Crimean emigration to Dobruca and the founding of Mecidiye, 1856-1878, *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays*, Leiden: Brill, 202-234.
- Kasaba, R. (2012). *Bir konargöçer İmparatorluk – Osmanlıda göçebeler, göçmenler ve sığınmacılar*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Klein, J. (2020). *Hamidiye alayları- İmparatorluğun sınır boyları ve Kürt aşiretleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kocacık, F. (1980). Balkanlar'dan Anadolu'ya yönelik göçler, *The Journal of Ottoman Studies*, 1, 137-190.
- Köksal, Y. (2006). Coercion and mediation: centralization and sedentarization of tribes in the Ottoman Empire, *Middle Eastern Studies*, 42:3, 469-491.
- Makdisi, U. (2002). Ottoman orientalism, *American Historical Review*, 107 (3), 768-796.
- Meyer, J. H. (2007). Immigration, return, and the politics of citizenship: Russian Muslims in the Ottoman Empire, 1860–1914, *International Journal of Middle East Studies*, 39, no. 1, 15–32.
- Özel, O. (2010). Migration and power politics: The settlement of Georgian immigrants in Turkey (1878–1908), *Middle Eastern Studies*, Vol. 46, No. 4, 477–496.

- Quataert, D. (1994). The Age of Reforms, 1812-1914, in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, ed. Halil İnalçık and Donald Quataert, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rogan, E. (1996). Asiret mektebi: Abdulhamid II's school for tribes (1892-1907), *International Journal of Middle East Studies*, Feb., Vol. 28, No. 1, 83-107.
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas göçleri, 1856-1876*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Scott, J.C. (2008). Devlet gibi görmek-insanlık durumunu geliştirmeye yönelik projeler nasıl başarısız oldu?, Nil Erdoğan (Çev.), İstanbul: Versus Yayınları.
- Şeker, N. (2013). Forced population movements in the Ottoman Empire and the Early Turkish Republic: An attempt at reassessment through demographic engineering, *European Journal of Turkish Studies*, 16, 1-15.
- Shaw, S. and Shaw, E.K. (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge University Press: Cambridge.
- Tekeli, İ. (1994). Involuntary displacement and the problem of resettlement in Turkey from the Ottoman Empire to the present, *Center for Migration Studies Special Issues: Population Displacement and Resettlement: Development and Conflict in the Middle East*, 11.4, 202-226
- Terzibaşoğlu, Y. (2003). Landlords, nomads, and refugees: struggles over land and population movement in North-Western Anatolia, 1877-1914 (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Londra: University of London.
- Toksöz, M. (2010). *Nomads, migrants and cotton in the Eastern Mediterranean: The making of the Adana-Mersin region 1850-1908*, Leiden & Boston: Brill.
- Yılmaz, İ. (2014). *Serseri, anarşist ve fesadın peşinde II. Abdülhamid dönemi güvenlik politikaları ekseninde mürür tezkereleri, pasaport ve otel kayıtları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.